

A) शिवकालीन कृषि व्यवस्था :

1) शिवकालीन जमिनीचे विभागणे :-

शिवकालीन गावाच्या जमिनीचे दोन भागात वर्गीकरण केले जात असे.

क) पांढरी :-

गावची वसाहत ज्या पांढऱ्या मातीच्या ठिकाणी होई त्याला 'पांढरी' असे म्हणले जात असे.

ब) काळी :-

ज्या ठिकाणी प्रत्यक्ष शेती केली जाई त्याला 'काळी माई' असे म्हणले जाई. काळ्या माईचे प्राथम्याने दोन भाग होते :- 1) प्रत्यक्ष लागवडीच्याला 'आयगाडी' जमिण.

ii) नापिक, पडीक किंवा वांगड जमिण :- नापिक जमिणीचा वापर गावकरी गुरेढोरांना चरण्यासाठी, आतांसाठी अथवा वागात चरण्यासाठी करीत आयात. ही जमिण लागवडीच्याला आणण्याचे नेहमी प्रयत्न केले जात.

बरील सर्व जमिनीची मालकी ही राजाची आश्रित तरी ती जमिनी कसण्याचे काय राग रावता. कस चालू नसे. जमिण कसण्यासाठी त्या जमिनीचे मालकी हक्क रावा गावकऱ्यांना देई व त्याच्या मोबदल्यात. शेताकरी त्या जमिनीचा खंड म्हणते शेताची सत्कारण देत. काही जमिण इनात म्हणून सत्कारण वतनदातना व धार्मिक संस्थाना देई. इनात दिलेल्या जमिनीवर सात भाकी असे.

2) शेताजमिनीच्या इनाताचे प्रकार :-

गावातील जमिनीच्या एकूण 20% जमिण ही इनाताच्या रूपाने दिली जात असे. काही विशिष्ट कामगिरीबद्दल अगद वतनांच्या शिषेबद्दल सत्कारण जमिण अथवा गोल इनात मिळत असे. पवित्र धार्मिक स्थळांना, सत्युत्सवांच्या समारंभानांसाठी सत्कारण इनात देऊन केली जात असात. इनाताचे काही प्रकार पुढीलप्रमाणे :-

क) सनही अथवा दिवाणनियतण इनात :-

सत्कारण इनात जगाव्या इनातास 'सनही' अथवा 'दिवाणनियतण' असे म्हणतात.

है। अशा इनामांना दिलेल्या संपूर्ण गतिगतीचा आरा माफ करून गण असे. हे इनामे संस्थेने गारण होती.

ब) गावलिखत इनाम :-

संपूर्ण गावकरी लक्षा मेथुन गावला काही व्यक्ति गतिग लखाया व्यक्तिग 'इनाम' देत. अशा इनामांनी संस्था कमी होती.

ख) धर्मदाय इनाम :-

इनामसमवेत 17 व्या वारकात धर्मा जीवन विरोध रचानु होते. त्यामुळे धर्मा आपण करणा व्यक्तिना गावला काही गतिग. इनाम दिली जाई. मठ, मरिदि, मंदिरे, समास्था, आंगा ही इनामे दिली जात. इनाम गतिगिच्या उत्पन्नात या धर्मस्थळांनी नवव्या सुटकीत चालावी ही त्यामागणी झाली होती. ह-सिवांनी गद्यपत्रांनी अशा कडे धर्मदाय इनामे दिली होती. उदा:- आळंदीच्या हागेरवा समाधी, इंदापुरच्या कागी, भावाडयोनी मरिदि, रामदाशरवासांनी चाकळ्या मठ, पाटगावच्या मोगी गद्यपत्रांनी समाधी, सायबच्या सोपात देवाची समाधी इत्यादी.

ग) अग्रहार इनाम :-

काही वेळा अग्रहारांत प्रथम होत सरकारकडून लखादे संपूर्ण गावला इनाम दिले जाई. त्यास 'अग्रहार इनाम' असे म्हणले जाई. या इनामात त्या गावला संपूर्ण महत्त्वा उत्पन्न त्या अग्रहारांत मिळत असे.

घ) वतनी इनाम :-

गावगाड्यातील पाटलापातून वेसापत्तरांनी लहात-मोठ्या वतनारांगा इनामी गतिगि दिलेल्या आथत अशा गतिगिनी वतनी इनाम' म्हणले जाई. लहात-मोठ्या वतनारांगा वतनारांगी इनामी गतिग आगत.

ङ) इध्यात / राजीनोळी इनाम :-

काही प्रसंगी राजा आपल्या मुलीत इनाम देत असे. अशा वेळा त्या इनामात 'इध्यात' न अथवा 'राजीनोळी' न इनाम खोलावे जाई.

राज्याची विशेष सेवा कळाल्या व्यक्तीत अथवा लहान पराक्रम गाजविणाऱ्या. अथवा पुढाकार गतिगिने अथवा गावला इनाम दिले जाई. हे इनामे वेसापत्तरांगत आपल्या

3] शिवकाळीन रचना (शोककरी) च्याचे जीवन :-

17 व्या शतकात महाराष्ट्रात आर्थिक गीनन रोगी व्यवसायाची निर्गडीत होते. उद्योगधंदे, व्यापार, इतर व्यवसायांना दुष्पण रचना होते. रोगी व्यवसाय हाच जीवनाचा एकमेव मार्ग कायल्यान महाराष्ट्रात गणितेरीत काळी आई असे म्हणत. रोगीच्या उत्पादनावरून गावचे बळिकाव, मिरापुरा, बल्लुतेरु व उपरे यांचे जीवन अवलंबून असे.

शिवकाळीन शोक-पाद्य रचना, कुणबी, रयी, कुळवाडी अशा विविध नावांचे ओळखले जाई. वगणदा मंडळी प्रत्यक्ष रोगावर काळी करीत नवत. रोगावर प्रत्यक्ष रावजाय रचना हाच असा रोगीचा आधाण होता. रोगी व्यवसाय हा महत्त्वाचा आध्यात्मिके शरकायुद्धा रचनेच्या प्रस्तावितपती जागलक होणे

17 व्या शतकात महाराष्ट्रात विविध राजकीय बदलांचे घडत होत्या आणि स्वाभाविकच त्यांचे पडसाद शोक-पाद्याच्या जीवनावर आणि रोगी व्यवसायावर पडत असे. पालघाणी गणितेरीत, नेरनीचा युद्धाचा प्रयोग, आर्थिक मंदतीचा अभाव, अण्ण राजकायार हात्याची काळाकडे महाराष्ट्रातक रोगी व शोककरी भागायलेल्या अवस्थेत होते.

महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशात विविध प्रकारांची व प्रतीती गणिते होती. कोकण भाग अथवा, अहमदाबादी डोंगराक गणिते, माळराज, अपारिवयेल काळी गणिते, मद्रासा काळावरील शूणिके गणिते. आपे अनेक प्रकारे होणे महाराष्ट्रात अत्यंत प्रतीती गणिते फार कमी होती.

शिवकाळातील रोगी ही निमार्गीक पंथनवृत्तीवर अवलंबून होती. आजच्यासारखी भौतिकी धरणे काळी न पाणीपूरवण्याची आसणे त्या काळी नव्हती. काही ठिकाणी कोव्याकडे पाणीपूरवण केली जाई त्याच पाळ्याक असे म्हणत. काही ठिकाणी निहरीपार्कत वाजायत रोगी केली जाई त्याच मोरपळ असे म्हणत.

सोबली रोगी कल्याणाची मनुष्यवत्ती वारण असे. संपूर्ण कुटुंब रोगीवर रावत असे. पण वाचवित पडणारे दुष्कळ, युद्ध सेवकार यांमुळे अनेक गण रगावण त्यांचा फळी रोगी व्यवसायाला वधत असे.

Asha

4] शिवकाळीज जमिनी महसूल पद्धती :-

शिवकाळीज सरकारण

अनेक बाबीवापुन कर (Tax) मिळण ठेवणे पण यातही जमिनीवापुन मिळणाऱ्या महसूल समि र्वाधिक महत्वाचा होता. कारण राज्याने लेव खरे मुख्य उत्पन्न होते. जमिनीचे महसूल आकारणी करण्यापूर्वी त्या जमिनीची उत्पत्ती करणे गरजेचे होते. यासाठी स्वराज्यातील जमिनीची अन्वय, इम, सीम व पावटण या याद नर्गात वर्गीकरण करण्यात आले होते. तसेच महसूल आकारणी करण्यापूर्वी स्वराज्यातील जमिनीची नोंदणी कर्यात आली होती.

1) जमिनीची नोंदणी :-

जमिनीची उत्पत्ती कंपागती

त्या-त्या उत्पत्तीच्या जमिनीची नोंदणी कर्यात आली. शेतीचे नोंदनाय कर्यातानी शिवराही काही हे साक्ष्य वापर्यात आले. ही शिवराही काही पान हात व पान मुठी हातच्या काळीजी ठेवणे.

पान हात व पान मुठी यांनी वललेल्या वीज पौरुश काळ्यांचा मिळून एक 'पांड' होई आणि वीज पांडांचा मिळून एक 'वीडा' होई. एका वीज पौरुश वीडे मिळून एक 'जाव' होई.

जमिनी नोंदनायानी शिवानी महासगागी पुढील युग अवलंबिते

- 1) संबंधित अधिकार्यांनी उत्पत्ती खेड्यात जावून सक्षम जमिनी त्यापैकी पिळाऊ किती आणि पडिके किती याची नोंद करणे.
- 2) गावच्या जमिनीची विभागणी डोंगराळ, सळदळीची व काळी करी विभागणी करावी.
- 3) जमिनीची उत्पत्ती याद भागात करावी.
- 4) गावाचे उत्पन्न निश्चीन साळपावट खरीप व रब्बी उत्पत्तीची नोंद करावी.
- 5) पुढील उत्पन्न, त्यातील वयळ शालेण महसूल, र्वापत्ते पीके आणी त्याचे उत्पन्न याची नोंद करणे.

6) र्वातवादी पद्धत :-

ह. शिवानी महासगागी पुढाची जमिनीची

पद्धत र्वा केळी. त्या गागी नविण र्वातवादी पद्धत युक्त केळी. र्वातवादी पद्धतीमुळे पिळाची पावणी कोणत्याही व्यवस्थित मर्गावर

अवलोकन व राशना पिकाच्या शिवाय अवलोकन शिवाय. त्यामुळे जनतेवर ह्यापासून न्याय, गुलाम कमी शांत. 2/5 पेक्षा कमी सादा भरण्याची शक्तीस सवलत दिली. या पध्दतीमुळे शक्तीला राशनेला व समृद्धी प्राप्त झाली.

३) नमिनीची वर्गीवारी :->

६. शिवाजी महाराजांची स्वराज्यातील नमिनीची पाहणी करून आपल्या नमिनीच्याकडून मीनती केली आणि त्या नमिनीची वर्गीवारी केली.

७) लागवडीसाठी गतीत

- शरद, महान, कठिण गतीत
- गिराईत, बागारत

८) पडीक गतीत

- गतीत, वेळेत गतीत

९) मध्यम आकाराची नल्ले :->

शिवाजी महाराजांची मध्यम गिरीची केली. सर्व गिरीची २०% कर घावा. प्रत्येक पिकाला वेगवेगळा कर आकारण गार्ड. काळ्या गिरीच्या प्रत्येक विद्याक १ मज, बागायती गिरीच्या प्रत्येक विद्याक ५ मज शाप देणाने गार्ड. काही वेळ सादा रोव शक्ती देणाने गार्ड.

१०) मध्यम विभाग :->

संपूर्ण स्वराज्यातील मध्यम वयुली चांगल्या रिकीने ठेवावी व कोठ्याची शक्तीस कमान घेऊ नये. याशिवाय शिवाजी महाराजांची मध्यम वयुली करण्याची स्वराज्याने तीन मध्यम शुभान वर्गीकरण केले. उत्तर विभाग, दक्षिण विभाग आणि पूर्व विभागातील विभाग या तीन मध्यम शुभान विभागांनी शुभा, पळण, लक, कर्ण मानले केली. प्रत्येक शुभान १ लाख मध्यम गता होत असे.

११) मध्यम अदिकाची :->

पूर्वीच्या राजवटीतील मध्यम पध्दतीत अनेक सुधारणा करून शिवाजी महाराजांनी नमिनी मध्यम पध्दती आणून आणली. त्यात खेडेगावातील पाणी, कुळकर्णी, लक्ष्मी शुभाना ठिकाणचे देशमुख, देशपांडे यांचे एक कमी केले. त्यांच्या गावात

नविन अधिकारी नेमले. शरणा शेष पत्राए दोपान
 मुद्रणाल केले. सर्व अधिकारी शरणा गलाबरा मकत
 महसूल वसूल करण्यासाठी लफ वर हवालदार अकर
 प्रोवावर - सुभेदार - ~~महसूल~~ त्याच्या हवालदारी मुद्रण देशाधिकार
 काढून असे. अनेक प्रोवावर एक यशभेदार जायत. या
 सरभुमेदारच्या हवालदारी ठार अधिकारी होते. त्यामध्ये

दिली, मुद्रणदार, फडणीस, शहरिक, कारखानीय, चिटणीस,
गाणदार, पोतनीय इत्यादी अधिकारी होते

वशिल सर्व मुद्रणाच्या मापारे विचार कोण्याय असे स्पष्ट
 होते की, शिवळाकार शेती हेय महसूलने प्रमुख जायत होते
 शिवानी गहावनाच्या गतीने महसुलाची नशिबरे म्हणजे गतीने
 मोनच्याच्या पडसतीने सुधारना, त्यागवली पडसतीने सुधारना,
 गतीनेची वगिरी कजण कर बाळावणी, महसूल गोळा करण्यासाठी
 महसूल अधिकारी याची निर्मिती हे होत